

تبیین تحلیلی مؤلفه‌های تربیت دینی از منظر سند تحول بنیادین آموزش و پرورش^۱

¹ سیده منصوره موسوی

² فهیمه انصاریان

³ معصومه صمدی

⁴ لطف‌الله عباسی سروک

چکیده

هدف: هدف این پژوهش، بررسی و تبیین تحلیلی مؤلفه‌های تربیت دینی از منظر سند تحول بنیادین آموزش و پرورش بود. **روش:** روش مورد استفاده، کیفی تحلیلی و روش تحلیل محتوا بود. تعریف و تبیین تربیت دینی و حدود و ثغور آن و تبیین مؤلفه‌های تربیت دینی در سند مذکور معرفی و مؤلفه‌ها در 10 مقوله ارائه شد. **یافته‌ها:** مؤلفه‌های معرفت و دانایی، اعتقادی و فکری، انگیزه درونی، احساس دینی، تجربه درونی، گرایش فطری، التزام درونی، عمل، توانمندی دینی و اراده و اختیار، از دیدگاه نویسندگان و منابع معتبر دینی و مقالات مرتبط و در مرحله دوم از منظر سند و مبانی نظری تحول بنیادین، مطرح و جایگاه و نقش تربیت دینی از منظر زیرنظام‌های اصلی در سند بررسی شد. **نتیجه‌گیری:** نتایج نشان داد در سند تحول به مقوله تربیت دینی به صورت ویژه پرداخته شده و ساحت تربیت اعتقادی، عبادی و اخلاقی، به عنوان زیربنای سایر ساحتها مطرح شده و نسبت به هر 10 مؤلفه، در سند تحول بنیادین و مبانی نظری آن توجه ویژه صورت گرفته است. همچنین در بررسی زیرنظام‌های اصلی، جنبه‌های قابل توجهی از تربیت دینی نمایان شد

واژگان کلیدی: تحلیل، مؤلفه، تربیت دینی، سند تحول بنیادین، آموزش و پرورش.

◆ دریافت مقاله: 99/11/23؛ تصویب نهایی: 00/05/12.

1. گروه روان‌شناسی و علوم تربیتی، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد تهران مرکز، تهران، ایران.
2. استادیار گروه علوم تربیتی (گرایش فلسفه تعلیم و تربیت)، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد تهران مرکز، تهران، ایران (نویسنده مسئول) / نشانی: انتهای بزرگراه امام علی (ع) شمال - محله سوهانک - بلوار شهید سوهانی - مجتمع دانشگاهی سرباز ولایت سردار حاج قاسم سلیمانی / Email: f.ansarian110@yahoo.com.
3. دکترای فلسفه تعلیم و تربیت، دانشیار و عضو هیئت علمی پژوهشگاه مطالعات آموزش و پرورش، تهران، ایران.
4. دکترای مدیریت آموزشی؛ استادیار گروه مدیریت آموزشی و آموزش عالی، تهران، ایران.

الف) مقدمه

«حیات طیبه» مفهومی یکپارچه و کلی است که همه ابعاد فردی و اجتماعی زندگی انسان را در بر می‌گیرد و شئون گوناگونی دارد که در ارتباط و تعامل با همدیگر و با محوریت شأن اعتقادی، عبادی و اخلاقی، آن را محقق می‌سازند (مبانی نظری سند تحول بنیادین، 1390). توسعه فرهنگ دینی جامعه و قوام آن به عنوان زیربنای مستلزم توجه به کیفیت آموزش دینی در نظام رسمی تعلیم و تربیت است (صدی، 1380). مسئله تمایز تربیت اخلاقی و دینی و آموزش ارزشها، ضرورت و امکان تربیت دینی و اخلاقی، اعتبار مبانی معرفت‌شناختی آموزش اخلاقی - دینی و ارزشی، از جمله ابهامات است (جهانپان، 1391). تحقق تربیت دینی مطلوب بر اساس سند تحول بنیادین، منوط به شناخت عوامل و موانع تحقق آن است (صالحی و ترکاشوند، 1398). این سند دارای هشت هدف کلان، 15 راهبرد کلان، 23 هدف عملیاتی و 131 راهکار برای اجرای اهداف آن است؛ اما متأسفانه عملیاتی نشدن سند تحول بنیادین، یکی از مهم‌ترین چالشهای پیش روی نظام تعلیم و تربیت کشور است؛ به طوری که از نظر وزیر آموزش و پرورش (1396)، پیشرفت عملیاتی کردن سند تحول، تاکنون به کمتر از 30 درصد می‌رسد. وجود بیش از یک میلیون پرسنل، بیش از 13 میلیون دانش‌آموز و 700 منطقه آموزش و پرورش، مسئولیت مدیران ستادی در اجرای برنامه‌ها را بسیار سنگین و حساس کرده است.

این پژوهش در نظر دارد تا با تبیین و شناسایی تعاریف و حدود و ثغور مؤلفه‌های تربیت دینی بر اساس سند تحول بنیادین آموزش و پرورش و بررسی نقش و جایگاه تربیت دینی در زیرنظامهای شش‌گانه اصلی سند تحول، به ارائه راهکارهایی بپردازد تا با اجرای آنها بتوان به اهداف بلندمدت و کوتاه‌مدت تربیت دینی و تحقق حیات طیبه دست یافت.

1. اهداف پژوهش

- تبیین تعاریف و حدود و ثغور تربیت دینی از منظر سند تحول بنیادین آموزش و پرورش و مبانی نظری آن؛

- تبیین مؤلفه‌های تربیت دینی از منظر سند تحول بنیادین آموزش و پرورش و مبانی نظری آن؛

- تبیین نقش تربیت دینی از منظر زیرنظامهای سند تحول بنیادین آموزش و پرورش و مبانی نظری آن.

2. سؤالات پژوهش

- تعاریف و حدود و ثغور تربیت دینی از منظر سند تحول بنیادین آموزش و پرورش و مبانی نظری آن چه می‌باشند؟

- مؤلفه‌های تربیت دینی از منظر سند تحول بنیادین آموزش و پرورش و مبانی نظری آن چه می‌باشند؟

- نقش تربیت دینی از منظر زیرنظامهای سند تحول بنیادین آموزش و پرورش و مبانی نظری آن چیست؟

ب) مبانی نظری

برای بررسی و تحقیق جامع در فلسفه، اهداف، مبانی و اصول، روش و مراحل و موانع تربیت بعد دینی انسان، هنوز خلأهای بسیاری وجود دارد (گروه آموزش و پژوهش علوم تربیتی، 1391). تجربیات موجود و تحقیقات انجام شده در مدارس، نشانگر آن است که مسئله آموزش دینی وضعیت مطلوبی ندارد؛ لذا لازم است نگاهی دوباره در این زمینه داشته باشیم و به تجدید نظر و اصلاح روشها و راهبردهای خویش پردازیم. (باهنر، 1387)

جامعه امروز ایران از معدود جوامعی است که دین در آن حضور مکشف، فعال و پرمسئولیتی دارد. همین امر آن را در موقعیت یک آزمون بزرگ و در برابر یک تجربه تاریخی سرنوشت ساز قرار داده است (شجاعی زند، 1398). برنامه ریزان و معلمان باید در همه برنامه‌ها و فعالیتها، بنا بر مقتضیات خاص هر موضوع، به جنبه‌های الهی و تقویت بینش دانش آموزان توجه کنند. (اصول حاکم بر آموزش و پرورش جمهوری اسلامی ایران، مصوب 1368)

سؤال پژوهش حاضر این است که: مؤلفه‌های سازنده تربیت دینی بر اساس سند تحول بنیادین آموزش و پرورش چیست؟. برای پاسخ، 10 مؤلفه شناسایی و طی دو مرحله، در مرحله اول با استفاده از مطالعه عمیق منابع معتبر دینی و مقالات صاحب نظران تعلیم و تربیت و در مرحله دوم، وجود همان مؤلفه‌ها در سند تحول بنیادین و مبانی نظری آن، بررسی شد. مؤلفه‌های به دست آمده عبارتند از: «فکری و اعتقادی، معرفت و دانایی، انگیزه درونی، احساس دینی، گرایش فطری، تجربه درونی، التزام درونی، عمل، اراده و اختیار، توانمندی دینی».

در پژوهش صالحی و ترکاشوند (1398) با عنوان «بررسی مؤلفه‌های تربیت دینی بر اساس اهداف ساختهای شش گانه سند تحول بنیادین آموزش و پرورش به منظور ارائه رهنمودهایی برای تبلیغ در مراکز مذهبی»، مؤلفه‌های تربیت دینی عبارتند از: هویت دینی، انتخاب آگاهانه، تلاش برای ارتقای معنوی، خودشناسی، حفظ کرامت و عزت نفس و... در پژوهش محمدی پویا و صالحی و مومیوند (1394) با عنوان «تحلیل محتوای نهج البلاغه بر اساس ساختهای شش گانه تربیتی سند تحول بنیادین آموزش و پرورش»، 74 مؤلفه برای ساحت تربیت اعتقادی و عبادی، 22 مؤلفه برای ساحت تربیت اجتماعی و سیاسی، 8 مؤلفه برای ساحت تربیت زیستی و بدنی، 12 مؤلفه برای ساحت تربیت زیبایی شناختی و هنری، 8 مؤلفه برای ساحت تربیت اقتصادی و حرفه‌ای، 11 مؤلفه برای ساحت تربیت علمی و فناوری، استخراج و برای هر یک از

192 ♦ تبیین تحلیلی مؤلفه‌های تربیت دینی از منظر سند ...

مؤلفه‌ها، مصادیقی از نهج‌البلاغه بیان شده و نتیجه گرفته است که ارتباط زیادی بین ساحت‌های تربیتی و نهج‌البلاغه وجود دارد.

یافته به دست آمده در این خصوص، با یافته‌های پژوهشگرانی همچون: افشارمنش و نوذری (1400)، صالحی و ترکاشوند (1398)، ماهرو بختیاری و همکاران (1397)، میرزاییگی و خرم‌آبادی (1394)، اسدی و همکاران (1395)، فاتحی و همکاران (1394)، سبحانی‌نژاد و همکاران (1393)، شرفی و شرفی (1392)، بیجنوند و همکاران (1391)، بیجنوند و باقری (1391) و بیجنوند (1382) مطابقت دارد و نسبت به مبانی نظری به تعداد مؤلفه‌ها اضافه شده است.

تحول بنیادین در نظام آموزش و پرورش مبتنی بر آرمانهای بلند نظام اسلامی، باید معطوف به چشم‌اندازی باشد که در افق روشن 1404، ترسیم‌گر ایرانی توسعه‌یافته با جایگاه اول اقتصادی، علمی و فناوری در سطح منطقه با هویتی اسلامی - انقلابی، الهام‌بخش جهان اسلام همراه با تعاملی سازنده و مؤثر در عرصه روابط بین‌المللی باشد (سند تحول راهبردی، 1390). بر این اساس، این پژوهش در نظر دارد سه موضوع ذیل را بررسی کند:

- تعاریف و حدود و ثغور تربیت دینی از منظر سند تحول بنیادین و مبانی نظری آن چه می‌باشند؟
- مؤلفه‌های تربیت دینی از منظر سند تحول بنیادین آموزش و پرورش و مبانی نظری آن چه می‌باشند؟
- نقش تربیت دینی از منظر زیرنظام‌های سند تحول بنیادین آموزش و پرورش و مبانی نظری آن چیست؟

ج) روش تحقیق

روش این پژوهش رویکردی تحلیلی، توصیفی و واکاوی به روش اسنادی و کتابخانه‌ای است. در این پژوهش سعی شده است تمام منابع موجود گردآوری و مطالعه شود که طی آن متن کامل سند تحول بنیادین آموزش و پرورش، در راستای دستیابی به مؤلفه‌ها و تعاریف و حدود و ثغور تربیت دینی، تحلیل و بررسی شده است. در مرحله نخست، کلیه فصول سند تحول بنیادین و مبانی نظری سند تحول بنیادین، تحلیل محتوا شد و جملاتی که مضمون تربیت دینی داشتند، شناسایی و به طور دقیق (با ذکر نشانی، متن و زمینه مصداقی) در فرم تحلیل محتوا، ثبت و مجموعه مؤلفه‌های مرتبط با موضوع از بطن سند تحول استخراج شد و همان موارد در منابع معتبر دینی و مقالات صاحب‌نظران مورد بررسی قرار گرفت و سپس بر اساس فصل مشترک موجود بین مصادیق مذکور، در 10 مؤلفه به دست آمد.

د) یافته‌ها

1. تعاریف و حدود و ثغور تربیت دینی از منظر سند تحول بنیادین آموزش و پرورش و مبانی نظری آن

یک) تربیت دینی

تربیت از ریشه «ربو»، در لغت به معنای رشد کردن و بزرگ شدن و زیاد شدن و در اصطلاح، به معنای «ایجاد تغییرات مطلوب و تحولات ثمربخش در محیط زندگی انسان به منظور ساختن او و شکفتن استعدادهای وی» است. همچنین می‌توان پروراندن قوای جسمی و روحی انسان را برای رسیدن به کمال مطلوب و انتقال طرز تفکر و عمل جامعه به آیندگان، تربیت دانست. (ذوعلم، 1391)

تربیت دینی، جنبه‌ای از فرایند تعلیم و تربیت و ناظر به پرورش ابعاد شناختی، عاطفی و عملی‌تری از لحاظ التزام او به دینی معین است (باقری، 1389). تربیت دینی عبارت است از مجموعه تدابیر و اقدامات سنجیده و منظم تربیتی به منظور پرورش و تقویت ایمان و التزام متریبان به باورها، هنجارها و ارزشها، احکام و دستورات، اعمال و مناسک دینی (اصغری، 1392). فرایندی است که آدمی را برای نحوه خاصی از حیات (به تعبیر علامه جعفری، حیات معقول) مهیا می‌سازد. این نحوه زندگی بر مبنای اصول، قواعد و راهبردهای از پیش تعیین شده‌ای شکل می‌گیرد که از طریق دین و عقاید و شریعت، به آدمی عرضه شده است (بابرو، 1390). تربیت دینی از نظر سعید بهشتی (1389)، دارای دو معنای عام و خاص است؛ معنای خاص آن ناظر به سه جنبه اعتقادی، اخلاقی و عملی است و معنای عام آن، دیگر ساحت‌های تربیت، شامل عقلانی، زیباشناختی، سیاسی، حرفه‌ای و بدنی را در بر می‌گیرد.

دو) تربیت دینی از منظر مبانی نظری سند تحول بنیادین آموزش و پرورش

به طور کلی با در نظر گرفتن نسبت دین و تربیت، دو گونه تربیت دینی قابل تصور است: ابتدا تربیتی که چارچوب بنیادی و اصول آن بر پایه دین و معیارهای دینی استوار است. در حقیقت؛ این نوع از تربیت دینی در مقابل تربیت وابسته به دنیا یا همان سکولار (شکل رایج تربیت در دنیای معاصر) قرار می‌گیرد و تمامی ابعاد تربیت را بر اساس نظام معیار دینی شامل می‌شود که در مجموعه حاضر از این معنای کلی با تعبیر تربیت اسلامی یاد شده است. دوم، نوع دیگری از تربیت که برای ارتقای دینداری و گرایش به دین‌متریبان و ناظر به اموری نظیر تربیت اعتقادی و عبادی و اخلاقی ایشان صورت می‌پذیرد. (مبانی نظری سند تحول بنیادین، 1390)

سه) تفاوت تربیت دینی با تربیت غیر دینی

تربیت دینی در واقع می‌خواهد خروجی‌اش بندگی باشد؛ یعنی انسان را آماده کند برای بندگی؛ تربیت غیر دینی حداکثر می‌خواهد انسان را آماده کند برای زندگی. تربیت مکاتب غیر الهی در این زمینه هم نتوانسته است زندگی امن و آرامی را ایجاد کند. برای تربیت دینی معنی دیگری در نظر گرفته می‌شود؛ یعنی

194 ♦ تبیین تحلیلی مؤلفه‌های تربیت دینی از منظر سند ...

دین‌باوری، دین‌مداری و شخص دین‌باور و دین‌مدار به برابری تربیت دینی نظر دارد. «تربیت دینی» به مفهوم محصول تربیت، با «تربیت دینی» به مفهوم بررسی نقش دین در تربیت انسان؛ یعنی دین‌باوری و دین‌مداری، کاملاً با یکدیگر متفاوت‌اند. (میرزاییگی و خرم‌آبادی، 1394)

تربیت دینی (اعتقادی، اخلاقی، عبادی): تربیت دینی عبارت است از هرگونه اقدام هدایتگرانه‌ای که به منظور ایجاد، ابقا و اکمال عقاید، اخلاق و اعمال دینی، بر مبنای قرآن، سنت و عقل به سوی هدف غایی قرب مطلق الهی انجام می‌شود. (بهشتی، 1389)

تربیت اعتقادی: به معنای آموزش اعتقادات و شکل‌دهی به نظام باورهای متربی و ایجاد بینش، گرایش و التزام در عرصه باورهای دینی و همچنین اعطای بینش به وی نسبت به ارزشها و مفاهیم دین است. (اعرافی و همکاران، 1392)

تربیت اخلاقی: چگونگی به کارگیری و پرورش استعدادهای درونی انسان، برای رشد و تثبیت صفات پسندیده اخلاقی و شکوفا کردن فضایل اخلاقی به منظور انجام رفتارهای پسندیده اخلاقی و دوری از ردایل اخلاقی، به این منظور که ویژگی‌های مذکور در وجود انسان به صورت ملکه در بیاید. (حاجی‌ده‌آبادی، 1377)

تربیت عبادی: تربیت عبادی یا عملی، آن بخش از تربیت دینی را شامل می‌شود که مربوط به آموزش احکام و تکالیف شرعی است. در تربیت عبادی، تکیه بر انجام مرتب اعمالی است که از نظر شرعی نشانه عبودیت و بندگی خداوند «جل جلاله» قلمداد شده است. (حسینی، 1398)

2. مؤلفه‌های تربیت دینی از منظر سند تحول بنیادین آموزش و پرورش و مبانی نظری آن

مؤلفه در لغت به معنای سازه، سازنده و تشکیل‌دهنده است و در اصطلاح، تعدادی امور مشابه تحت یک سازه را مؤلفه می‌نامند. مؤلفه از نظر مفهومی؛ یعنی عنصر یا اجزای تشکیل‌دهنده یک چیز که بدون داشتن آنها نمی‌توانیم آن چیز را تجزیه و تحلیل کنیم. در واقع؛ مؤلفه در روش تحقیق، همان راهبرد پژوهشی برای انجام کار است. هر مطالعه باید چندین مؤلفه داشته باشد تا با کنار هم گذاشتن آنها به صورت سازماندهی شده، چارچوب اصلی مطالعه تشکیل شود. (حسین‌شاس و همکاران، 1383: 275)

ابتدا به بیان مفاهیم هر یک از مؤلفه‌ها از دیدگاه صاحب‌نظران و پژوهشهای انجام‌شده پرداخته، سپس همان مؤلفه‌ها را که با توجه به مفاد موضوعی آن در 10 مؤلفه مستقل دسته‌بندی شده است، به صورت مستقیم در سند تحول بنیادین و مبانی نظری آن جستجو و بررسی می‌کنیم.

یک مؤلفه‌های تربیت دینی با توجه به منابع و مقالات معتبر دینی و نظرات صاحب‌نظران

مؤلفه اعتقادی و فکری: فرد متدین باید اعتقادات خاصی داشته باشد؛ مانند اعتقاد به وجود و وحدانیت خدا، اعتقاد به معاد و نبوت.

195 سبیده منصوره موسوی و همکاران

مؤلفه تجربه درونی: شخص متدین باید مفاهیمی مانند خوف و رجا، توکل و دعا را تجربه کند که به طور غالب در ارتباط با مبدء جهان ظهور می‌کند. اگر کسی در دیانت خود این حالات را تجربه نکند، متدین نیست.

مؤلفه التزام درونی: در این مؤلفه، عنصر انتخاب، بارز است؛ لذا فرد رفتاری را انتخاب کرده و به آن پایبند است.

مؤلفه عمل: فرد متدین کسی است که به مقتضای اعتقادات و ایمان خود، اقدام به انجام اعمالی می‌کند. فرد متدین کسی است که این چهار مؤلفه را داشته باشد و اگر حتی واجد یکی از این مؤلفه‌ها نباشد، در دینداری او کاستی وجود خواهد داشت. (رشیدی و احمدی، 1392: 12)

تربیت مبتنی بر اسلام، مثلی است که اضلاع آن رفتار، فرایندهای ذهنی (معرفت و شناخت) و تمایلات و انگیزه‌هاست. (تاج‌الدین و بازارگادی، 1388: 6)

مؤلفه انگیزه درونی: انگیزه از مهم‌ترین و در عین حال پیچیده‌ترین عناصر روان‌شناختی است که در پیدایش کنشها و واکنشها، احساسات و گرایشها، نقش اصلی را ایفا می‌کند (داودی، 1392: 9). همچنین خداگرایی و تعلق قلبی به ماورای طبیعت، به ویژه دین، فطری و ذاتی انسان است: «فطره الله التي فطر الناس علیها» (روم: 30). بنابر این، گرایشهای ویژه انسان، فطری و اصیل است و این ادعا ریشه و هسته محوری معارف اسلام است. (مطهری، 1386: 11)

نیت، عبارت است از انگیزه آگاهانه که در تحقق فعل تأثیر دارد. از این رو، گرایش، انگیزش و تمایلها، از ابعاد مهم شخصیت انسان‌اند و نقش بنیادین در رفتار دارند. (محمدی ری‌شهری، 1377: 18)

مؤلفه اراده و اختیار: از ویژگی‌های ذاتی و فطری آدمی این است که اراده و اختیار او در موازات یکدیگرند و میزان ارزش و سنجش رفتارها و ملاک انسانیت و معیار تکلیف و مسئولیت‌پذیری انسان به حساب می‌آیند. اراده هنگامی شکل می‌گیرد که در نهاد انسان به صورت طبیعی، کششها و جاذبه‌هایی برانگیخته شود تا شرایط و زمینه‌های تحقق آنها فراهم شود. اختیار همراه با اراده و پیرو آن، حقیقت و معنا می‌یابد. (داودی، 1392: 10)

مؤلفه معرفت و دانایی دینی: آفریدگار انسان به هر شخص انسانی، استعداد خاصی را ارزانی داشته و وجود وی را به آن تجهیز فرموده است تا از طریق آن به کشف و شناسایی خود و خالق خویش، همچنین به تأمل و تفکر درباره آفرینش انسان و جهان پردازد. کسب معرفت - به معنای واقعی کلمه - از این نظر ضروری است که پایه هر حرکت تکاملی قرار می‌گیرد و به آن جهت می‌دهد. حضرت علی (ع) خطاب به

196 ♦ تبیین تحلیلی مؤلفه‌های تربیت دینی از منظر سند ...

کمیل بن زیاد می‌فرماید: «ای کمیل! هیچ حرکتی نیست مگر اینکه تو در آن به یاری جستن از معرفت نیازمند هستی». (ابن شعبه حرانی، 1380)

مؤلفه احساس دینی: در هر شرایطی و همیشه، معرفت دینی، احساس دینی متناسب با خود را در پی دارد. چنین احساسی برای اینکه بتواند گرایشها و رفتار فرد را سامان دهد، به گونه‌ای خاص در وجود شخص تجلی می‌یابد. وقتی حق از باطل و راه درست از نادرست و رشد از گمراهی به خوبی تشخیص داده شود، هرگز کوچک‌ترین فرصتی برای الزام و اکراه در مسیر تربیت دینی و دین‌گرایی فرد باقی نمی‌ماند: «لَا إِكْرَاهَ فِي الدِّينِ قَدْ تَبَيَّنَ الرُّشْدُ مِنَ الْغَيِّ» (بقره: 122). (داودی، 1392)

مؤلفه توانمندی دینی: از دیگر ارکان مهم در تربیت دینی، توانمندی فراگیر است. با توجه به اینکه تربیت دینی باعث تعهد می‌شود، این تعهد و تکلیف از جهات گوناگون باید با میزان توانایی فرد تناسب و توازن داشته باشد. اگر خداوند می‌فرماید: «لَا يَكْلِفُ اللَّهُ نَفْسًا إِلَّا وُسْعَهَا» (بقره: 112)، به این سبب است که بر حسب توانایی شخص، تکالیف دینی او نیز تعریف و تعیین می‌شود و انسان مکلف، به اندازه توانایی‌اش نسبت به آن تکالیف و عمل بر اساس آنها متعهد و ملتزم خواهد بود. (مطهری، 1386)

مؤلفه گرایشهای فطری: شاید نتوان مهم‌تر از فطرت و عوامل و گرایشهای فطری، به عوامل و عناصر دیگری اشاره کرد که تا این حد نقش کلیدی در تربیت دینی داشته باشند. هیچ نظامی به اندازه نظام تربیتی اسلام بر فطرت و گرایشهای فطری تأکید نداشته است. فطرت به عبارتی همان سرشت انسانی است که خداوند، آدمی را بر اساس آن خلق کرده است. طبق فرمایش رهبر انقلاب، «امروز در دنیا در زنده‌ترین مسائل و علوم مورد احتیاج مردم، ساعت به ساعت روشهای نو را پیش می‌آورند. روشها دائم عوض می‌شوند و حرفه‌ای نو به نو می‌آیند. ما چطور می‌خواهیم حرف خود را به همان شیوه و روشی که با مردم پنجاه سال قبل گفته می‌شود، در میان گذاریم». (باتکی فرد، 1385)

دو مؤلفه‌های تربیت دینی در سند تحول بنیادین آموزش و پرورش و مبانی نظری آن

در سند تحول بنیادین آموزش و پرورش و مبانی نظری آن به 10 مؤلفه تربیت دینی با طرح عبارات ذیل پرداخته شده است:

کسب علم و معرفت نسبت به خداوند و تعالیم دینی (معرفت دینی)، اعتقاد قلبی به عقاید دینی و ایمان و نظام معیار الهی و احساس و عاطفه عمیق درباره آن (حب خدا)، ابراز دوستی و پذیرش ولایت و سرپرستی اولیای او (تولا) و نیز احساس و بیان دشمنی به دشمنان راه خدا و دشمنی کردن با آنها (تبرا)، داشتن تجربه شخصی و روحانی در ارتباط با خداوند (عبادت و پرستش به معنای خاص و دعا) و تلاش در اطاعت عملی از تمامی احکام و ارزشهای دینی در ابعاد مختلف فردی و اجتماعی حیات (تسلیم، اطاعت و تقوا)، به حقیقت خواهد پیوست و باعث تکامل و رشد آداب، حالات و ملکات اخلاقی در انسان و تکوین و تعالی

هویت او به صورتی منسجم (بر پایه قبول ربوبیت یگانه رب حقیقی انسان و جهان) خواهد شد. این پویش مداوم، تدبیر (دینداری) نام دارد که با مؤلفه‌ها (معرفت، عمل صالح، محبت، تولا و تبرا، تقوا، تسلیم، ایمان، اطاعت، عبادت، اخلاق و ادب) و درجات گوناگون (اسلام، ایمان، ورع و یقین) در بعدها‌ی عقیدتی (دانش، باور و تعهد قلبی)، مناسکی (انجام عبادات فردی و جمعی)، پیامدی (رعایت تقوای الهی و التزام به حدود و احکام فقهی در شئون فردی و اجتماعی زندگی روزمره)، تجربه شخصی (دعا و ابراز عواطف دینی و حالات معنوی - عرفانی)، اخلاقی (تقید به آداب، اعمال و حالات اخلاقی به منظور کسب فضایل و اجتناب از رذایل اخلاقی) و... قابل تحقق است. (مبانی نظری سند تحول بنیادین، 1390)

مؤلفه انگیزه درونی: انگیزش و میل درونی بر پایه شناخت و اراده، از مبادی مهم عمل آدمی است؛ لذا توجه مناسب به انگیزه اعمال، جایگاه خاصی در حیات وی دارد. بخش مهمی از نظریات روان‌شناختی به این مقوله مهم در حیات آدمی؛ یعنی عوامل شکل‌گیری اختصاص یافته که با عنوان «انگیزش» از آن بحث می‌شود. (همان)

مؤلفه معرفت و دانایی دینی: معارف دینی، مجموعه‌ای است نظام‌مند، جامع‌نگر (در خصوص همه امور مربوط به هدایت انسان) که با در نظر گرفتن منظومه‌ای از زندگی بشری؛ یعنی تجزیه و تحلیل تمامی مؤلفه‌ها و اجزای حیات فردی و جمعی انسان در مواجهه با یکدیگر و تبیین تمامی زندگی به شکل یک مجموعه هدفدار متکی بر اجتهاد و فهم روشمند از منابع قابل اعتماد دینی؛ یعنی عقل و کتاب و سنت، نه تنها استنباط گزاره‌های تکلیفی در حوزه فقه و اخلاق جمعی و فردی، بلکه تشخیص و بیان نظام معیار دینی در شئون اصلی حیات آدمی را بر عهده دارد. (همان)

مؤلفه اراده و اختیار: انسان موجودی آزاد و صاحب اختیار است که این آزادی و اختیار را خدا به او داده است. خداوند آدمی را موجودی آزاد (دارای قدرت انتخاب و اراده‌مند در حیطه اعمال اختیاری) خلق کرده است؛ به طوری که علم و عقل نیز از مبادی آزادی و عمل اختیاری او به حساب می‌آیند. (همان)

مؤلفه گرایشهای فطری: انسان فطرتی الهی دارد که قابل فعلیت یافتن و شکوفایی یا فراموش شدن است. انسان، فطرت (خلقت خاص) ربوبی دارد؛ فطرت، سرشتی الهی در وجود آدمی است؛ یعنی آدمی نسبت به مبدا عالم هستی، معرفت و گرایشی اصیل (غیر اکتسابی) دارد. این فطرت می‌تواند فعلیت یافته، صیقل بخورد و توسعه پذیرد و می‌تواند به فراموشی سپرده شود. (همان)

مخاطب اصلی دین، فطرت انسانهاست و رسالت اصیل آن نیز شکوفا کردن همین فطرتهاست.

مؤلفه تجربه درونی: در زندگی انسان، سنتهای الهی حاکم است. خداوند برای تحول و حرکت مناسب انسان به سوی کمال، علاوه بر سنت عام هدایت فطری و تشریحی، سنتهایی همانند ابتلا و امتحان، استدراج و

198 ♦ تبیین تحلیلی مؤلفه‌های تربیت دینی از منظر سند ...

امهال (مهلت دادن) را نیز در طول زندگی آدمی حاکم کرده است. در این بین، قوانین و سنت‌های اجتماعی هم، قسمتی از طرح خلقت و سنن الهی در زندگی انسان‌اند. (همان: 61)

مؤلفه التزام درونی: حقیقت انسان، روح اوست و کمال و جاودانگی آدمی به کمال و بقای روح مربوط می‌شود. حقیقت انسان به لحاظ آنکه انسان است، همان روح اوست که امری غیر مادی (جدای از خصوصیات ماده) و باقی (فناناپذیر) است. (همان: 58)

مؤلفه توانمندی دینی: انسانها، ضمن داشتن طبیعت و فطرت مشترک، دارای خصوصیات متفاوت‌اند. خداوند انسانها را با وجود اشتراکات بسیار در نوع استعدادها و عواطف و علائق طبیعی، فطرت الهی، بهره‌مندی از عقل، اراده و اختیار، دارای برخی خصوصیات - بالفعل یا بالقوه - متفاوت (جسمی، فکری، جنسی/جنسیتی) آفریده است. بر اساس این تفاوتها، چگونگی و میزان مسئولیت و نیز گستره زمینه‌ها، امکانات و فرصتهای تکامل یا تنزل در انسان، گوناگون است. (مبانی نظری سند تحول بنیادین، 1390)

مؤلفه احساس دینی: وجود توانایی‌های طبیعی خداداد و گوناگون در افراد بشر، از یک سو و فعلیت داشتن عواطف و تمایلاتی متنوع (همانند شادی و غم، حب و بغض، شهوت و غضب) در وجود آدمیان از سوی دیگر، واقعیتی انکارناپذیر است که فعلیت یافتن و تأثیرگذاری آنها بر پایه آزادی تکوینی انسان، فاقد جهتی مشخص و از پیش تعریف شده می‌باشد. (همان)

مؤلفه فکری اعتقادی: انسان موجودی دارای فطرت الهی است (شناخت و گرایشی اصیل نسبت به خداوند دارد) که با اراده آدمی، هم می‌تواند به فراموشی سپرده شود و هم قابل فعلیت یافتن و شکوفایی است. اما هرگز نابود نخواهد شد. وجود فطرت الهی در انسان، زمینه بسیار مناسبی است که باعث می‌شود به همه شناختها، گرایشها و اعمال او جهت‌دهی بخشد. (همان)

مؤلفه عمل: آدمی تکلیف دارد تا با توجه به آزادی و قدرت انتخابی که برای حرکت در مسیرهای گوناگون زندگی پیدا کرده است، پیوسته و آگاهانه و با اراده خود برای حق و کمال تلاش کند. لذا در برابر انجام درست تکالیف اجتماعی و فردی خود مسئولیت دارد و باید جوابگو باشد. (همان)

انسان هم در مقام نظر و هم در عرصه عمل، از توانایی تعقل (عقل‌ورزی) که در شناخت حقیقت هستی و کسب سعادت جاوید نقش اساسی دارد، برخوردار است. (همان: 85)

3. نقش تربیت دینی از منظر زیرنظامهای اصلی در سند تحول بنیادین آموزش و پرورش و مبانی نظری آن

در بررسی زیرنظامهای اصلی که در مبانی نظری سند تحول بنیادین ذکر شده است، جنبه‌هایی از تربیت دینی به شرح ذیل نمایان است.

یک) الگوی نظری زیرنظام راهبری و مدیریت تربیتی

عبارت است از نظامی جامع و چابک در سطوح مختلف میانی و اجرایی، کلان و عالی، که ضمن دارا بودن ویژگی‌های سازمان یادگیرنده، با هوشمندی قادر است به طور هماهنگ همه نیروهای تغییر را، کارا و اثربخش در راستای هدف نهایی تربیت؛ یعنی «تحقق مراتب حیات طیبه در همه ابعاد» و اهداف تربیت؛ یعنی «آمادگی متریبان برای تحقق آگاهانه و اختیاری مراتب حیات طیبه در همه ابعاد» رهنمون سازد. (مبانی نظری سند تحول بنیادین، 1390)

- توسعه و تقویت مشارکت میان افراد سازمان بر اساس اخوت اسلامی؛
- بهبود و ارتقای فرهنگ سازمانی؛ حاکمیت فضای ارزشی و اخلاقی مبتنی بر نظام معیار اسلامی؛
- توسعهٔ خلاقیت فردی و سازمانی در راستای دستیابی به حیات طیبه؛ (همان)
- برنامه‌ریزی راهبردی و آینده‌پژوهانه برای دستیابی به سطح قابل قبولی از مراتب حیات طیبه؛
- عدالت‌مداری؛
- افزایش بهره‌وری و استفادهٔ آگاهانه از یافته‌های پژوهشی و فناوری‌های نوین در چارچوب نظام معیار اسلامی؛ (همان: 370)

- دین‌محوری و بسط عدالت تربیتی؛
- سازگاری رویکردها، اهداف، برنامه‌ها و روشهای مدیریت با نظام معیار اسلامی؛
- اولویت‌نگرش دینی و عدالت‌خواهانه در تدوین و اجرای برنامه‌ها در سطوح مختلف مدیریت؛
- استفاده از افراد با صلاحیتهای دینی، اخلاقی، علمی و تجربی در تمام سطوح رهبری و مدیریت تربیتی رسمی و عمومی. (همان)

دو) الگوی نظری زیرنظام برنامه درسی

به مجموعه فرصتهای تربیتی نظام‌مند و طرح‌ریزی شده و نتایج مترتب بر آنها، برنامه درسی گفته می‌شود که متریبان برای به دست آوردن شایستگی‌های لازم به منظور درک و اصلاح موقعیت بر پایه نظام معیار اسلامی، در معرض آنها قرار می‌گیرند. (مبانی نظری سند تحول بنیادین، 1390)

- تأکید بر جهت‌دهی تمامی عناصر برنامه درسی در راستای تکوین و تعالی هویت متریبان برای دستیابی به مراتبی از حیات طیبه.
- تأکید بر مضامین فرا رشته‌ای: هر چه بیشتر و رویارویی موثرتر عناصر برنامه درسی با موقعیتهای بر اساس نظام معیار اسلامی سوق یابد.
- تأکید بر انعطاف در عین ثبات: تا دستیابی به آمادگی تحقق مرتبه قابل قبول حیات طیبه در تمامی ساحتها که غایت تربیت رسمی و عمومی است، فراهم شود.
- توجه به ابعاد، لایه‌ها و انواع هویت.

200 ♦ تبیین تحلیلی مؤلفه‌های تربیت دینی از منظر سند ...

سه) الگوی نظری زیرنظام تربیت معلم و تأمین منابع انسانی

زیرنظام تربیت معلم و تأمین منابع انسانی (معلم و پیرامعلم)، وظیفه تأمین منابع انسانی از سطح ستاد تا سطح مدرسه را بر عهده دارد (مبانی نظری سند تحول بنیادین، 1390). مأموریت اصلی این زیرنظام، ایجاد زمینه‌ها و فرایندهایی است که به واسطه آن، مربیان قادر به تشخیص موقعیت، سطح بلوغ فکری و روانی، نقاط قوت و ضعف خود بوده و بتوانند تکالیفی را برای رشد و توسعه ظرفیتهای وجودی و رسیدن متریان به مراتب حیات طیبه فراهم کنند.

- برنامه‌ریزی به منظور رشد و ساماندهی و تعالی مراتب هستی‌شناختی و ارتقای شایستگی‌های اعتقادی، اخلاقی، حرفه‌ای و تخصصی؛
- استقرار سازوکارهای لازم برای رشد شایستگی‌های پایه به منظور تقویت هویت مشترک (اعتقادی، اخلاقی، دانش پایه)؛
- جهت‌گیری کلان زیرنظام تربیت معلم و تأمین منابع انسانی، بر اساس نظام معیار اسلامی (با تأسی از پیامبران و امامان (ع) به عنوان بهترین الگوهای نظری و عملی تربیت).

چهار) الگوی نظری زیرنظام تأمین و تخصیص منابع مالی

مسئولیت تأمین منابع مالی از راههای متنوع و تخصیص زیرنظام تأمین و تخصیص منابع مالی آن برای تدوین و اجرای برنامه‌های تربیتی و درسی، تأمین فضای تربیتی و اداری، به کارگیری مربیان، تهیه تجهیزات، فناوری و کتابهای درسی و کمک درسی، پژوهش و ارزشیابی، راهبری و مدیریت تربیتی و اداره امور مدارس در نظام تربیت رسمی و عمومی را بر عهده دارد. (مبانی نظری سند تحول بنیادین، 1390: 393)

- ضرورت ایجاد تحول در نقش دولت اسلامی (حاکمیت)؛
- گسترش دامنه مشارکتهای داوطلبانه: یکی از ویژگی‌های اصلی جامعه ایرانی - اسلامی، وجود و استمرار رسم و عرف خیرات و موقوفات است. (همان: 396)

پنج) الگوی نظری زیرنظام تأمین فضا، تجهیزات و فناوری

زیرنظام فضا، تجهیزات و فناوری، کلیه فعالیتهای برنامه‌ریزی، ساماندهی، طراحی، اجرا، نظام تربیت رسمی و عمومی و تدارک تجهیزات و نظارت و پشتیبانی مربوط به تأمین کالبد و طراحی شهری، فناوری آن را متناسب با ساحت‌های تربیت و هماهنگ با مؤلفه‌های معماری فناوری ساخت، لوازم و تجهیزات، منابع (انسانی - مادی - مالی) و مدیریت فنی و مهندسی در راستای دستیابی به اهداف نظام تربیت رسمی و عمومی به عهده دارد. (مبانی نظری سند تحول بنیادین، 1390)

- برنامه‌ریزی، ساماندهی، طراحی، اجرا، نظارت و پشتیبانی برای ساخت و ساز فضاهای مناسب نظام تربیت رسمی و عمومی و متناسب با نیازها و ویژگی‌های حیات طیبه؛

- طراحی فضای مناسب و ایمن برای دوره‌های تربیت رسمی و عمومی؛
- هویت بخشی به معماری فضاهای تربیتی با توجه به فرهنگ ایرانی - اسلامی؛ (همان: 400)
- هماهنگی و تناسب فضا با اهداف و ویژگی‌های جریان تربیت رسمی و عمومی و ویژگی‌های حیات طیبه. (همان: 402)

ش) الگوی نظری زیرنظام پژوهش و ارزشیابی

- پژوهش و ارزشیابی در نظام تربیت رسمی و عمومی به عنوان فعالیتی مأموریت‌گرا، بر مبانی، رسالت، اهداف و مأموریت‌های نظام تربیت رسمی و عمومی استوار است. (مبانی نظری سند تحول بنیادین، 1390)
- پژوهش و ارزشیابی در راستای تحقق این جریان اساسی و حیات بخش، می‌کوشد تا سطح نظام تربیت رسمی و عمومی را در تدارک فرصت‌های تربیت برای دستیابی متریبان به مراتب حیات طیبه بر اساس تغییر و تحولات در عرصه‌های مختلف و با توجه به شاخصهای دینی، ملی و بین‌المللی ارتقا بخشیده، آن را با انتظارات در حال رشد، نوسازی، بهسازی، به‌روز و متناسب سازد. (همان: 407)
- در موضوعات و اولویت‌ها (گستره موضوعات): موضوعات و اولویتهایی مرتبط با نظریه‌های تربیتی با رویکرد اسلامی.

ه) بحث و نتیجه گیری

توجه به سند تحول بنیادین و انجام پژوهشهایی در راستای شناساندن این سند به بدنه آموزش و پرورش را می‌توان در بیانات گهربار مقام معظم رهبری در دیدار با مسئولان آموزش و پرورش به وضوح مشاهده کرد:

«سند تحول بنیادین آموزش و پرورش، عزیزان من، یک ریل است. این می‌تواند آموزش و پرورش را برساند به آن سرمنزل مورد نظر. ما باید کاری کنیم که این اتفاق بیفتد. خوب، گفتند ابلاغ کردیم، درست هم هست؛ اما ابلاغ کافی نیست. ابلاغ قدم اول است. باید کاری کنیم که این سند محقق شود. من پارسال گفتم جوری عمل کنید که بدنه آموزش و پرورش این سند را بخواند و بشناسد و بنیوشد و بفهمد که چه کار بناست در آموزش و پرورش صورت گیرد. سند، سند بسیار خوبی است. این دنبال‌گیری می‌خواهد، کار می‌خواهد.»

با توجه به لزوم پیگیری تأکیدات رهبر انقلاب، یکی از محدودیتهایی که در بحث تحقق تربیت دینی و به ویژه در سند تحول بنیادین وجود دارد، ابهاماتی است که باعث فاصله گرفتن معلمان و ذی‌نفعان و دست‌اندرکاران و در مجموع، بازیگران آموزش و پرورش از سند تحول شده است. به نظر می‌رسد از مهم‌ترین کارهایی که می‌تواند در تحقق اهداف سند تحول بنیادین و اجرایی کردن تأکیدات مقام معظم

202 ♦ تبیین تحلیلی مؤلفه‌های تربیت دینی از منظر سند ...

رهبری ما را یاری کند، از بین بردن ابهامات و به نوعی ساده‌تر بیان کردن موضوعات مد نظر، به خصوص در عرصه تربیت دینی است. این پژوهش می‌تواند با در اختیار قرار دادن مؤلفه‌های تربیت دینی بر اساس سند تحول بنیادین آموزش و پرورش، زمینه‌آشنایی و از بین بردن ابهامات را برای بازیگران آموزشی، اعم از مدیران، معلمان، مسئولان، دانش‌آموزان و خانواده‌ها، به زبانی ساده‌تر و دور از مباحث فلسفی و سنگین مبانی نظری تحول بنیادین فلسفه تعلیم و تربیت رسمی و عمومی، به ویژه در حیطه تربیت دینی و ساحت تربیت اعتقادی، عبادی و اخلاقی، در راستای تحقق اهداف متعالی سند تحول بنیادین و چشم‌انداز 1404 فراهم آورد. لذا پژوهش حاضر به این نتیجه کلی دست یافت که با توجه به هدف اصلی سند تحول بنیادین؛ یعنی تحقق حیات طیبه و پرورش انسان کامل و همانا رسیدن به قرب الی‌الله، در این سند و مبانی نظری آن به مقوله تربیت دینی به عنوان کلیدی‌ترین عامل دستیابی به اهداف مذکور به صورت ویژه پرداخته شد. عبارت؛ ساحت تربیت اعتقادی، عبادی و اخلاقی، زیربنای سایر ساحت‌های تربیتی مطرح شده است. در بررسی‌های به عمل آمده در این پژوهش ثابت شد که به هر 10 مؤلفه مطرح تربیت دینی، در سند تحول بنیادین و مبانی نظری آن توجه ویژه صورت گرفته است. همچنین در بررسی زیرنظام‌های اصلی مندرج در مبانی نظری سند تحول بنیادین، جنبه‌های قابل توجهی از تربیت دینی نمایان است.

این پژوهش در نهایت نتیجه گرفت که به منظور اجرایی کردن سند تحول بنیادین، با مطالعه دقیق و عمیق سند و مبانی نظری آن، می‌توان برای موضوع تربیت دینی و مؤلفه‌های آن، نمونه‌های فراوانی یافت که هر کدام در جایگاه خود موضوعی مفیدی برای پژوهش و تحقیق به منظور ارتقای نظام تعلیم و تربیت رسمی و عمومی جمهوری اسلامی ایران می‌باشند. از آنجا که برای تبیین و شناسایی مؤلفه‌های تربیت دینی نیاز بود تا مبانی نظری و پیشینه پژوهش‌های انجام‌شده در عرصه تربیت دینی و همچنین سند تحول بنیادین و مبانی نظری آن، به طور جامع و کامل و عمیق بررسی و مطالعه شود؛ در این پژوهش موارد متقنی از آنها ارائه و بررسی شده‌اند. لذا این پژوهش می‌تواند به عنوان مجموعه‌ای جامع و مدون، راهگشای پژوهش‌های آینده پژوهشگران و محققان تربیت دینی باشد.

محدودیتها

عدم اشاره مستقیم سند تحول بنیادین به مؤلفه‌های تربیت دینی، باعث شده این مقوله‌ها در سراسر سند و مبانی نظری آن پخش شده باشند. در واقع؛ یکی از دلایل اشاره پژوهش حاضر به سایر موارد از جمله تمامی ساحتها و حتی زیرنظامها، وجود همین توجه بوده است؛ یعنی هر کجا اشاره‌ای به تربیت دینی شده بود، در قسمت مبانی نظری آورده شده است؛ زیرا تربیت دینی فقط معطوف به ساحت تربیت اعتقادی، عبادی و اخلاقی نیست و در حقیقت؛ زیربنای تمامی ساحتها و زیرنظام‌های سند می‌باشد. لذا برای اینکه پژوهشی بتواند جامعیت کامل را داشته باشد، مستلزم توجه به تمامی ساحتها و زیرنظامهاست.

گسترده‌گی مفهوم تربیت دینی و مواجهه با جامعه پژوهش بسیار گسترده، باعث شد در خصوص موضوع خاص مدنظر پژوهش، با منابع بسیار متعددی مواجه شویم.

پیشنهادها

انجام تحقیقات دقیق‌تر درباره مؤلفه‌های تربیت دینی قرآنی و حیات طیبه در سند. انجام تحقیقاتی در خصوص ارائه راهکار قابلیت اجرایی و عملیاتی کردن سند در سطح خرد مدرسه. انجام پژوهشهایی در خصوص توجه به همه‌ساحتی‌های تربیت بر اساس ابعاد و ساحتی‌های وجودی متریان و توجه به زیربنای بودن ساحت تربیت اعتقادی، عبادی، اخلاقی. انجام پژوهش در راستای ایجاد انگیزه و علاقه‌مندی در معلمان برای توجه ویژه و تلاش برای دستیابی به اهداف سند.

تدوین برنامه سالانه مدارس به مدد مؤلفه‌های احصا شده این پژوهش، توسط مدیران آنها به منظور عملیاتی کردن سند تحول بنیادین، بر اساس ابعاد و مؤلفه‌ها و شاخصهای تربیت دینی. با توجه به اینکه سند تحول بنیادین آموزش و پرورش به منظور تحولی عمیق در نظام تعلیم و تربیت کشور و در جهت تعلیم و تربیت اسلامی تدوین شده است؛ لذا به دست‌اندرکاران نظام تعلیم و تربیت پیشنهاد می‌شود نتایج پژوهشهایی مانند پژوهش حاضر را که میزان برخورداری سند تحول بنیادین آموزش و پرورش را از منابع دینی و اسلامی نشان می‌دهد، ملاحظه کنند تا بر غنای عملکرد و نتایج سند تحول بنیادین افزوده شود.

یافته‌های این پژوهش قابلیت کاربرد در نظام آموزش و پرورش عمومی کشور (ابتدایی تا متوسطه دوم) را به خصوص در تربیت دینی دارد.

منابع

- قرآن کریم.
- ابن شعبه حرانی، علی بن حسین (1380). *تحف العقول*. ترجمه صادق حسن‌زاده. [بی‌جا]: دانشنامه مجازی اهل بیت.
- بانکی فرد، امیرحسین (1385). *تعلیم و تربیت از دیدگاه مقام معظم رهبری، جلد 1*. تهران: وزارت آموزش و پرورش.
- باهنر، ناصر (1387). *آموزش مفاهیم دینی همگام با رشد*. تهران: سازمان تبلیغات اسلامی.
- بهشتی، سعید (1389). *تأملات فلسفی در تعلیم و تربیت*. تهران: چاپ و نشر بین‌الملل.
- پاکزاد، عبدالعلی (1390). «*مبانی تربیت دینی در اسلام*». همایش منطقه‌ای روان‌شناسی و علوم تربیتی. بندرگز: دانشگاه آزاد اسلامی.
- تاج‌الدین، مرضیه و مهرنوش بازارگادی (1388). «*مؤلفه‌ها و شاخصهای تربیتی از دیدگاه قرآن کریم*». سومین همایش ملی قرآن کریم سفینه النجاه عصر.
- جهانیان، رمضان (1391). «*بررسی و تحلیل سیاستهای توسعه‌ای آموزش و پرورش ایران در دوره معاصر*». آموزش و توسعه منابع انسانی، سال دوم، ش 4.
- حسینی، عبدالرحیم (1398). *آرای اخلاقی ملاصدرا*. تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
- داودی، محمد (1392). «*بررسی و نقد اهداف تعلیم و تربیت در حکمت سینایی*». پژوهش در مسائل تعلیم و تربیت اسلامی.
- ذوعلم، علی (1391). «*شاخصهای تربیت دینی از نگاه قرآن کریم*». رشد آموزش قرآن، دوره دوم، ش 7.
- رشیدی، شیرین و ساره احمدی (1392). «*بررسی تربیت از منظر سند تحول و مقایسه آن با دیدگاه شهید مطهری*». چهارمین انجمن فلسفه تعلیم و تربیت ایران.
- *سند تحول بنیادین آموزش و پرورش* (1391). تهران: شورای عالی آموزش و پرورش.
- شجاعی زند، علیرضا (1398). «*از دین‌سازی عقل تا دین‌سازی علم*». راهبرد فرهنگ، ش 46.
- صالحی، اکبر و سینا ترکاشوند (1398). «*بررسی مؤلفه‌های تربیت دینی بر اساس اهداف ساحتی شش‌گانه سند تحول بنیادین آموزش و پرورش به منظور ارائه رهنمودهایی برای تبلیغ در مراکز مذهبی*». پژوهش در مسائل تعلیم و تربیت اسلامی، ش 27.
- فاتحی ابراهیم‌آباد، ابوالفضل؛ رضا شمس‌آبادی و طاها درخشانیفر (1394). «*تربیت اعتقادی، عبادی و اخلاقی بر اساس سند تحول بنیادین آموزش و پرورش*». دومین کنفرانس بین‌المللی روان‌شناسی، علوم تربیتی و سبک زندگی.

- مبانی نظری سند تحول بنیادین در نظام تعلیم و تربیت رسمی و عمومی جمهوری اسلامی ایران (1390). تهران: شورای عالی آموزش و پرورش.
- محمدی ری شهری، محمد (1377). *میزان الحکمه*. ترجمه حمیدرضا شیخی. قم: دارالحدیث.
- مطهری، مرتضی (1386). *تعلیم و تربیت اسلامی*. تهران: صدرا.
- میرزاییگی، شمس الله و یدالله خرم آبادی (1394). «بررسی رویکردهای دینی، قرآنی در سند تحول بنیادین نظام تعلیم و تربیت ایران». همایش بین المللی مدیریت.
- **The Holy Quran.**
- Bahonar, Nasser (2007). **Teaching religious concepts along with growth.** Tehran: Islamic Propaganda Organization.
- Bankifard, Amir Hossein (2006). **Education from the perspective of the Supreme Leader, Vol. 1.** Research Group of the Ministry of Education.
- Beheshti, Saeed (2010). **Philosophical Reflections in Education.** Tehran: International Publishing.
- Davoodi, Mohammad (2013). “**Study and critique of the goals of education in Sinai philosophy**”. Research on Islamic education issues.
- **Document of fundamental Transformation of Education** (2012). Tehran: Higher Education Council.
- Fatehi Ebrahimabadi, Abolfazl; Reza Shamsabadi & Taha Derakhshanfar (2015). “**Doctrinal, devotional and moral education based on the document of fundamental transformation of education**”. *The Second International Conference on Psychology, Educational Sciences and Lifestyle.*
- Hosseini, Abdul Rahim (2019). **Mulla Sadra Ethical Opinions.** Research Institute of Islamic Culture and Thought Publications.
- Ibn Shuba Harani, Ali Ibn Hussein (2001). **Tohaf al-Oghol.** Translated by Sadegh Hassanzadeh. Ahl-e-Bayt Virtual Encyclopedia.
- Jahanian, Ramadan (2012). “**Study and analysis of development policies of Iran's education in the contemporary period**”. *education and development of human resources*, Second year, No. 4.
- Mirza Beigi, Shamsullah & Yadollah Khorramabadi (2015). “**A Study of Religious and Quranic Approaches in the Document of Fundamental Transformation of Iran's Education System**”. *International Management Conference.*
- Mohammadi Ray Shahri, Mohammad (1998). **Mizan al-Hikma.** Translated by Hamid Reza Sheikhi. Publishing Organization (Dar al-Hadith).
- Motahari, Morteza (2007). **Islamic Education.** Tehran: Sadr Publications.
- Pakzad, Abdul Ali (2011). “**Fundamentals of Religious Education in Islam**”. *Conference on Regional Psychology and Educational Sciences.* Bandar Gaz: Islamic Azad University.

- Rashidi, Shirin & Sareh Ahmadi (2013). "A Study of Education from the Perspective of the Transformation Document and Its Comparison with the Viewpoint of Shahid Motahari". *The Fourth Association of Iranian Philosophy of Education*.
- Salehi, Akbar & Sina Torkashvand (2019). "A Study of the Components of Religious Education Based on the Objectives of the Six Areas of the Fundamental Transformation Document of Education in order to Provide Guidelines for Propagation in Religious Centers". *Journal of Research in Islamic Education Issues*, No. 27.
- Shojaei Zand, Alireza (2019). "From the religiosity of reason to the religiosity of science". *Journal of Cultural Strategy*, No. 46.
- Tajuddin, Marzieh & Mehrnoosh Pazargadi (2009). "Educational components and indicators from the perspective of the Holy Quran". *The third national conference of the Holy Quran Safinat al-Najah Asr*.

